

УДК 378.147

А. Б. Мудрик

Received September 26, 2013;

Revised October 21, 2013;

Accepted November 12, 2013.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У статті проаналізовано й узагальнено основні теоретичні підходи до дослідження професійної компетентності, окреслено особливості професійної компетентності педагогів, обґрунтовано та представлено архітекtonіку структурного змісту професійної компетентності педагога через структурно-функціональні компоненти, які визначаються функціонально-професійними компетенціями та професійно-важливими якостями як певною структурою комунікативно-характерологічних особливостей. Наведено результати емпіричного дослідження психологічних особливостей професійної компетентності майбутніх педагогів. Досліджено психологічні чинники, які сприяють формуванню професійної компетентності майбутніх педагогів. Представлено характеристику психологічних портретів студентів-педагогів I–IV курсів навчання. Особливу увагу приділено висвітленню структурно-функціональних компонентів професійної компетентності майбутніх педагогів (інтелектуальному; мотиваційному; комунікативному; емоційно-регулятивному; загальнокультурному; спеціально-професійному) та означенню й характеристиці компетенцій, що їх визначають. Зроблено висновки щодо особливостей професійної компетентності та рівня її сформованості в студентів-педагогів, окреслено перспективи подальших досліджень щодо вдосконалення теоретико-методологічних конструктів вивчення професійно-компетентної особистості педагога та прикладних аспектів конструктивної гармонізації процесу його професіоналізації.

Ключові слова: компетентність, компетенції, професійна компетентність, професійна компетентність педагога, структурно-функціональні компоненти професійної компетентності педагога.

Mudryk A. B. Psychological Features of Teacher's Professional Competence. The paper outlines the main theoretical approaches to the study of professional competence, its features. The professional competence of teachers is viewed as based on the architectonics of the structural content of the professional competence related to through structural and functional components that are defined by functionally professional competencies and professionally important qualities seen as key elements of communicative-characterological features. The results of the empirical study of psychological characteristics of future teachers' professional competence show a set of psychological factors that contribute to the formation of it. A special attention is paid to the structural and functional components of the

future teachers' professional competence (intellectual, motivational, communicative, emotionally regulational, general culture, special) and to the factors which define the components. The conclusions contain the characteristics of professional competence and level of its acquirement by student teacher, point to the prospects for further research aimed at finding the methods how to become a skillful teacher, along with the applied aspects of constructing harmonious environment for his professionalization.

Keywords: competence, teacher's professional competence, structural and functional components of the teacher's professional competence.

Мудрик А. Б. Психологические особенности профессиональной компетентности будущих педагогов. В статье проанализированы и обобщены основные теоретические подходы к исследованию профессиональной компетентности, определены особенности профессиональной компетентности педагогов, обоснованно и представлено архитектуру структурного содержания профессиональной компетентности педагога через структурно-функциональные компоненты, которые определяются функционально-профессиональными компетенциями и профессионально-важными качествами как определенной структурой коммуникативно-характерологических особенностей. Приведены результаты эмпирического исследования психологических особенностей профессиональной компетентности будущих педагогов. Исследованы факторы, способствующие формированию профессиональной компетентности будущих педагогов. Представлены характеристики психологических портретов студентов-педагогов I–IV курсов обучения. Особое внимание уделено освещению структурно-функциональных компонентов профессиональной компетентности будущих педагогов (интеллектуальному; мотивационному; коммуникативному; эмоционально-регулятивному; общекультурному; специально-профессиональному), определению и характеристике компетенций. Сделаны выводы об особенностях профессиональной компетентности и уровне сформированности у студентов-педагогов, намечены перспективы дальнейших исследований по совершенствованию теоретико-методологических конструктов изучения профессионально-компетентной личности педагога и прикладных аспектов конструктивной гармонизации процесса его профессионализации.

Ключевые слова: компетентность, компетенции, профессиональная компетентность, профессиональная компетентность педагога, структурно-функциональные компоненты профессиональной компетентности педагога.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний стан та реалії ХХІ ст. вимагають якісно нових підходів щодо підготовки фахівців, організації виховного процесу, налагодження та впровадження нових навчальних, виховних і соціально-психологічних технологій, які могли б забезпечувати не лише ефективні перетворення в суспільстві, а й сприяли б усебічному розвитку особистості та її успішній самореалізації в професійному середовищі. Якісна професійна підготовка фахівців неможлива без дослідження низки психолого-педагогічних проблем, серед

яких важливе місце посідає формування та розвиток професійної компетентності педагога.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Феномен професійної компетентності, зокрема педагогів, залишається предметом тривалих дискусій і пошуків багатьох поколінь таких зарубіжних і вітчизняних науковців, як Т. Кроул, С. Камінскі, Д. Поделл, Р. Квасніца, В. Адольф, В. Баркасі, Г. Беленька, Т. Браже, А. Вербицький, Е. Кузьмін та Ю. Ємельянов, А. Маркова, Л. Мітіна, М. Кухарев, Н. Запрудський, В. Ломакіна, Н. Кузьміна, А. Хуторський та ін. [12; 13; 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11 та ін.].

Водночас феномен професійної компетентності та її зміст недостатньо вивчені в сучасній психології. Попри розлогу традицію досліджень, тут дотепер важко віднайти систематизоване його тлумачення. Сьогодні, незважаючи на наявність значної кількості наукових робіт із проблеми компетентності, фактично відсутні системні й комплексні дослідження щодо теоретичних та концептуальних засад компетентнісного підходу у вищій освіті, зокрема в підготовці майбутніх фахівців.

Формулювання мети та завдань статті. Мета статті – теоретичний аналіз професійної компетентності майбутніх педагогів та представлення емпіричних результатів дослідження. Мета зумовлена такими завданнями: здійснити теоретичний аналіз проблеми професійної компетентності в сучасній психологічній науці; уточнити поняття *професійна компетентність педагога* та представити результати емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення психологічних особливостей професійної компетентності майбутніх педагогів.

Методи та методики. Для реалізації поставлених завдань дослідження було використано такі методи: *теоретичні* (аналіз проблеми на підставі вивчення наукової літератури: порівняння, абстрагування, систематизація та узагальнення спрямованості особистості вчителя); *емпіричні* (лонгітюдне дослідження здійснювали за допомогою методик «Діагностика парціальної спрямованості особистості вчителя» та «Діагностика комунікативно-характерологічних особливостей особистості» (Л. Уманський, А. Лутошкін, О. Чернишов, І. Френзель та ін.); *методи математичної статистики* (знаходження середніх величин, кореляційний аналіз (розрахунок коефіцієнтів кореляції Пірсона) для здійснення аналізу отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Аналіз наукових робіт із психології дає підставу зауважити, що професійну компетентність найчастіше розглядають як певну систему знань та умінь, які визначають ефективність та успішність професійної діяльності фахівця (В. Бодров, Ж. Вірна, Г. Ложкін, О. Матеюк та ін.), як одну з індивідуальних характеристик, що визначає рівень відповідності вимогам професії, як особливий психічний стан, що дає змогу професіоналові діяти самостійно й відповідально, як набуття людиною здібностей та умінь здійснювати певні трудові функції (А. Маркова, Г. Нікіфоров, В. Потапова та ін.), як важливу складову частину професіоналізму та як підструктуру професійно зумовленої структури особистості (С. Максименко, Н. Пов'якель, О. Санникова, Н. Шевченко та ін.).

Досліджували професійну компетентність педагога такі вчені, як Т. Кроул, С. Камінські, Д. Поделл. Досліджуючи означену проблему, науковці відзначили, що професіонали відрізняються від інших працівників рівнем компетентності в процесі прийняття незалежних рішень і вмінням правильно орієнтуватися в усіх питаннях, пов'язаних зі своєю безпосередньою роботою [12].

Р. Квасніца запропонувала нову типологію компетентності вчителя, до якої ввійшли два комплекси – комплекс практично-моральних знань, досвіду та вмінь і комплекс технологічно-аналітичних умінь і навичок [13].

А. Вербицький визначає професійну компетентність учителя як ступінь оволодіння системою знань, умінь, навичок, способами діяльності, конгломерат психологічних якостей, які зумовлюють здійснення педагогічної діяльності [5].

А. Маркова здійснила психологічний аналіз професійної компетентності вчителя за процесуальними й результативними показниками. До перших вона включає три блоки – педагогічну діяльність, педагогічне спілкування, особистість учителя. До результативних показників – два блоки, це – навчання й навченість, виховання і вихованість. У середині кожного з них вона визначає об'єктивно необхідні вміння, знання та вимоги до психічних якостей учителя. Відповідно до цього вона розуміє професійну компетентність педагога як «обізнаність учителя знаннями й вміннями та їх нормативними ознаками, які необхідні для виконання цієї праці; володіння психологічними якостями, бажаними для її виконання, реальну професійну діяльність згідно з еталонами та нормами» [8]. А. Маркова стверджує, що професійно компетентною є така праця вчителя,

у якій на достатньо високому рівні здійснюється педагогічна діяльність, педагогічне спілкування, реалізується особистість учителя, у якій досягаються гарні результати в навчанні та вихованні школярів [8].

Науковці Є. Андрушівська, М. Кабардов, А. Панарик, С. Сисоева розглядають професійну компетентність учителя, педагога як характеристику його особистості, здатність та готовність практично досліджувати у своїй роботі різні види необхідних умінь, як особливість якості вчителя [1; 2].

Л. Мітіна відзначає, що поняття *професійна компетентність педагога* включає знання, уміння, навички, способи і прийоми їх реалізації в діяльності, спілкуванні, розвитку (саморозвитку) особистості [9]. У структурі педагогічної компетентності вона виділяє три підструктури: діяльнису; комунікативну; особистісну [9].

Із позицій системного підходу (Т. Браже, Н. Запрудський, В. Ломакіна) професійну компетентність педагога розуміють як певну систему, яка інтегрує знання, уміння, навички, професійно значущі якості особистості вчителя, що забезпечує виконання особистих професійних зобов'язань [4].

М. Кухарев розуміє професійну компетентність педагога як сукупність певних якостей учителя, зумовлених високим рівнем його психолого-педагогічної підготовленості, здатністю оптимально розв'язувати педагогічні завдання [10].

Н. Кузьміна визначає професійно-педагогічну компетентність як «здатність педагога перетворювати спеціальність, носієм якої він є, засоби формування особистості учня з урахуванням обмежень і приписів, що накладаються на навчально-виховний процес вимогами педагогічної норми, у якій він здійснюється» [7, 119]. Н. Кузьміна, вивчаючи професійно-педагогічну діяльність, уважає, що структурними компонентами професійної компетентності педагогів є мотиваційна, предметно-практична сфери та сфера саморегуляції [7].

Г. Беленька виділяє складові частини професійної компетентності педагога: система психологічних, загальнодидактичних, спеціальних фахових знань; система фахових умінь; професійні здібності та професійно-значущі риси особистості [3].

У роботі В. Адольфа структура професійної компетентності педагога представлена як єдність трьох компонентів: мотиваційного, операціонального, рефлексивного [1].

На думку Е. Кузьміна та Ю. Ємельянова, комунікативна компетентність – один з основних структурно-функціональних компонентів професійної компетентності педагога [6].

А. Хуторський виділяє такі ключові компетенції педагога: ціннісно-смілова; загально-культурна; навчально-пізнавальна; інформаційна; комунікативна; соціально-трудова; компетенція особистісного самовдосконалення [11].

Отже, синтез основних теоретико-методологічних та експериментально-практичних конструктів вивчення професійної компетентності педагогів дає підстави для розроблення власної програми емпіричного вивчення означеного феномену.

Як було зазначено вище, педагог як професіонал є особою, у якій актуалізовані особливості мотиваційних, інтелектуальних, комунікативних, культурних, емоційних тенденцій його професійної діяльності. Тому, здійснюючи вивчення особливостей професійної компетентності педагога, спробуємо проаналізувати структурно-функціональні компоненти, які в сукупності визначають професійну компетентність учителя.

Проведений аналіз проблеми професійної компетентності дав змогу представити структуру професійної компетентності педагога: інтелектуальний; мотиваційний; комунікативний; емоційно-регулятивний; загально-культурний; спеціально-професійний компоненти.

Інтелектуальний компонент професійної компетентності засвідчує достатній рівень соціального інтелекту, який дає змогу орієнтуватися та взаємодіяти із соціумом, інтелектуальну лабільність, практичну спрямованість розуму, здатність до аналітичного та критичного мислення, оперативне орієнтування в ситуаціях, які вимагають практичного застосування знань у розв'язанні поточних питань, уміння розв'язувати практичні проблеми крізь призму наявних людських можливостей.

Мотиваційний компонент відображає ставлення до діяльності (працездатність, добросовісність, працелюбність, наполегливість, цілеспрямованість) та ставлення до себе (вимогливість, упевненість, самокритичність); риси, які визначають спрямованість особистості (колективізм, суспільна спрямованість, безкорисливість), вольові риси характеру (дисциплінованість, організованість, самостійність, самовладання, самоконтроль, сміливість, активність).

Комунікативний компонент професійної компетентності передбачає наявність уміння будувати стосунки з іншими людьми, чітко формулювати й висловлювати думки. Визначається як система знань, мовних і немовних

умінь, навичок спілкування. Цей компонент передбачає наявність таких компетенцій, як здатність розв'язувати професійні завдання в процесі спілкування й міжособистої взаємодії та характеризується як прояв соціальної активності, готовність і потреба в спілкуванні, доброзичливість, дружелюбність, здатність до співпраці, ініціативність, володіння прийомами професійного спілкування.

Емоційно-регулятивний компонент професійної компетентності педагога визначається здатністю фахівця до саморегуляції, самоконтролю, умінні орієнтуватися й адекватно діяти в соціальних ситуаціях, передбачає володіння уміннями й навичками управління емоційною сферою, різними технологіями подолання професійної деструкції. Цей компонент містить такі компетенції, як урівноваженість, здорова самокритичність, стресостійкість, емоційна стабільність, швидка адаптація до нових умов, вимог та ситуацій, витривалість, здатність працювати в екстремальних ситуаціях, рішучість, уміння швидко приймати рішення, схильність змінювати стиль поведінки залежно від умов та ситуацій.

Загальнокультурний компонент передбачає знання вітчизняної і світової культури, розвинену культуру мови та поведінки, уміння жити в соціумі, встановлювати контакти з іншими, терпимість до різних стилів їхнього життя. Основні функціональні компетенції: інтелігентність, вихованість, тактовність, акуратність, чутливість до емоційних станів та настрою інших, співчутливість, почуття власної гідності. Також цей компонент включає систему знань про людину як індивідуальність, особистість; знання загальних особистісних характеристик (темперамент, характер тощо), особливостей перебігу пізнавальних процесів (мислення, пам'ять, уява тощо), загальних закономірностей поведінки, діяльності й взаємин.

Спеціально-професійний компонент професійної компетентності уміщує такі характеристики, як володіння власне професійною діяльністю на достатньо високому рівні, професійні знання, здібності, вміння, пов'язані з фаховою спрямованістю особистості, її загальною культурою та розвитком. Функціональними компетенціями є кваліфікаційні характеристики, розроблені в професіограмах, де науково обґрунтовано склад професійно важливих знань, умінь і навичок. Оскільки нас більшою мірою цікавлять компоненти професійної компетентності, зміст яких відображає основні функції та психолого-особистісні компетенції фахівця,

то спеціально-професійному компоненту ми приділили менше уваги під час аналізу.

Отже, вивчення психологічних особливостей професійної компетентності педагога передбачає цілісне вивчення її структурних компонентів та функціонально-професійних компетенцій, які їх визначають.

Проаналізуємо результати емпіричного вивчення особливостей професійної компетентності майбутніх педагогів. Вибірку склали студенти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки ($n = 44$). Отримані результати за методикою «Діагностика парціальної спрямованості особистості вчителя» (Л. Уманський, А. Лутошкін, О. Чернишов, М. Фетіскін) представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Середньогруповий розподіл показників парціальної спрямованості особистості вчителя в студентів-педагогів I–IV курсів

Показник	I курс	II курс	III курс	IV курс
Комунікабельність	7,95	8,56	8,00	9,40
Організованість	6,14	6,03	5,82	6,27
Спрямованість на предмет	4,62	3,72	3,51	5,11
Інтелігентність	2,29	1,72	2,33	3,07
Мотивація схвалення	5,24	5,85	6,03	7,32

Проведений аналіз засвідчує, що спостерігається стійка тенденція до значного зростання показників парціальної спрямованості (комунікабельність, організованість, спрямованість на предмет, інтелігентність, мотивація схвалення) у студентів-педагогів I–IV курсів упродовж їх навчання як необхідних компетенцій для здійснення успішної професійної реалізації.

Для вивчення особистісних чинників професійної компетентності майбутніх педагогів було використано діагностичну методику дослідження комунікативно-характерологічних особливостей особистості. Фіксація середньогрупових показників за цією методикою в кожній експериментальній групі демонструє певні відмінності їх прояву (рис. 1).

Отже, зафіксований розподіл показників комунікативно-характерологічних особливостей особистості чітко демонструє загальну тенденцію збільшення показників високого й середнього рівнів прояву.

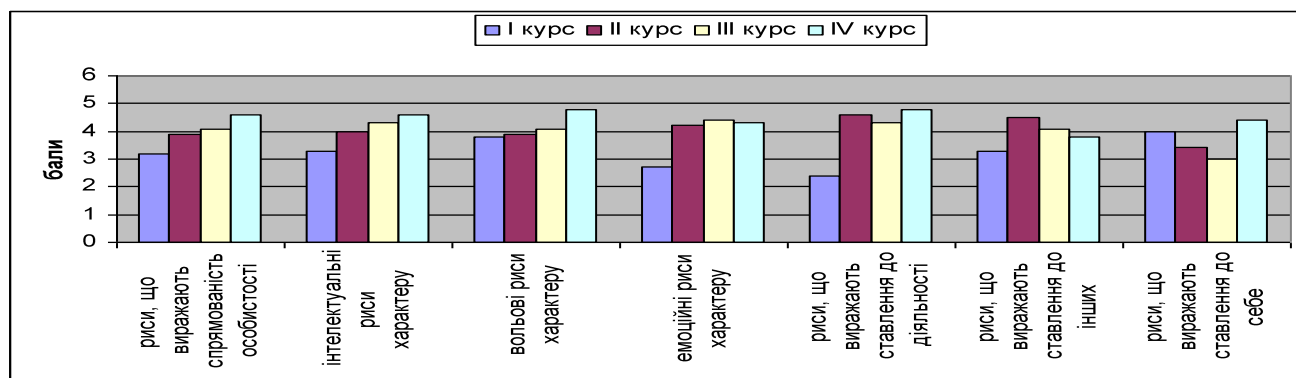

Рис. 1. Середньогруповий розподіл показників комунікативно-характерологічних особливостей особистості

Проведений аналіз та інтерпретація отриманих результатів чітко окреслює особливості прояву характерологічних особливостей майбутніх педагогів залежно від курсу навчання. Фіксація психодіагностичних даних робить помітною трансформацію особистісних якостей: із кожним наступним роком навчання у ВНЗ у студентів-педагогів стають вищими показники, які відображають спрямованість особистості, інтелектуальні та вольові риси характеру, якості, що виражають ставлення до себе та ставлення до діяльності. Слід зазначити, що такі показники, як емоційні риси характеру та якості, що виражають ставлення до інших протягом навчання, також актуалізуються й розвиваються, однак упродовж навчання студентів-педагогів на IV курсі ці характеристики стають дещо нижчими порівняно з II та III роками навчання у ВНЗ.

На наступному етапі дослідження проведено вторинне статистичне опрацювання результатів. Тому для надання комплексного характеру досліджуваному психологічному явищу було застосовано кореляційний аналіз, який ґрунтується на врахуванні взаємозв'язків між окремими психологічними показниками. Під час кількісного опрацювання результатів дослідження проаналізували значущі кореляційні зв'язки, а також виявили ті чинники, що сприяють розвитку професійної компетентності майбутніх педагогів.

Отже, розвиток професійної компетентності студентів-педагогів I курсу визначається розвитком якостей, які характеризують ставлення до діяльності ($r=0,3, p<0,01$); спрямованість особистості ($r=0,35, p<0,05$); вольові риси характеру ($r=0,3, p<0,01$); комунікабельність ($r=0,35, p<0,01$). Тому можемо констатувати, що на I курсі навчання найбільш представлені

такі структурно-функціональні компоненти професійної компетентності, комунікативний, та мотиваційний.

Професійну компетентність студентів-педагогів II курсу визначають такі якості, як комунікабельність ($r=0,36$, $p<0,01$); риси, які виражають ставлення до інших ($r=0,35$, $p<0,01$), до діяльності ($r=0,39$, $p<0,01$); емоційні ($r=0,3$, $p<0,01$), вольові риси характеру ($r=0,34$, $p<0,01$); спрямованість особистості на предмет ($r=0,35$, $p<0,01$). Тому можемо зазначити, що найбільш представленими є комунікативний, мотиваційний, емоційно-регулятивний компоненти професійної компетентності.

Результати, отримані у вибірці студентів III курсу, засвідчують розвиток мотиваційного, комунікативного, емоційно-регулятивного, загальнокультурного компонентів професійної компетентності, оскільки спостерігається значний прояв таких якостей, як емоційні риси характеру ($r=0,33$, $p<0,01$); інтелігентність ($r=0,35$, $p<0,01$); риси, що виражають ставлення до діяльності ($r=0,34$, $p<0,01$), до себе ($r=0,3$, $p<0,01$); спрямованість особистості ($r=0,35$, $p<0,01$), комунікабельність ($r=0,4$, $p<0,01$).

Професійну компетентність студентів-педагогів IV курсу навчання визначають такі компетенції, як комунікабельність ($r=0,42$, $p<0,01$); спрямованість ($r=0,39$, $p<0,01$); мотивація схвалення ($r=0,3$, $p<0,01$); риси, що виражають ставлення до діяльності ($r=0,36$, $p<0,01$), до себе ($r=0,4$, $p<0,01$); вольові ($r=0,38$, $p<0,01$); інтелектуальні ($r=0,38$, $p<0,01$); емоційні риси характеру ($r=0,32$, $p<0,01$), організованість ($r=0,31$, $p<0,01$), інтелігентність ($r=0,39$, $p<0,01$). Так, результати дослідження, отримані у вибірці студентів IV курсу, дають змогу стверджувати про сформованість кожного з виділених структурно-функціональних компонентів професійної компетентності майбутніх педагогів: інтелектуального, мотиваційного, комунікативного, емоційно-регулятивного, загальнокультурного, спеціально-професійного компонентів професійної компетентності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, провівши емпіричне лонгітудне дослідження, ми простежили динаміку становлення та розвитку професійної компетентності майбутніх педагогів через вивчення виокремлених її структурно-функціональних компонентів.

Процес професійного становлення майбутнього фахівця-педагога супроводжується розвитком інтелектуального, мотиваційного, комунікативного, емоційно-регулятивного, загальнокультурного, спеціально-професійного компонентів. Емпірично доведено, що в процесі навчання

майбутній педагог розвиває необхідні компетенції для успішної професійної реалізації.

Перспектива подальших досліджень визначається можливістю вдосконалення теоретико-методологічних конструктів вивчення професійно-компетентної особистості педагога та прикладних аспектів конструктивної гармонізації процесу його професіоналізації.

Література

1. Адольф В. А. Теоретические основы формирования профессиональной компетентности учителя : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 14.00.14. / В. А. Адольф. – М. : МГУ, 1998. – 45 с.
Adolf V. A. Teoreticheskiye osnovy formirovaniya professionalnoy kompetentnosti uchitelya : avtoref. dis. ... doktora ped. nauk : 14.00.14. [Theoretical bases of formation of professional competence of teachers] / V. A. Adolf. – Moscow : Moscow State University Publishing House, 1998. – 45 p. / V. A. Adolf – MGU – M., 1998. – 45 p.
2. Баркасі В. В. Формування професійної компетентності в майбутніх вчителів іноземних мов : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.14 / В. В. Баркасі. – К. : [б. в.], 2004. – 21 с.
Barkasi V. V. Formuvannya profesinyoy kompetentnosti v maybutnih uchyteliv inozemnyh mov : avtoref. dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.14. / [Development of professional competence of future teachers of foreign languages] / V. V. Barkasi. – К., [b. in.], 2004. – 21 p.
3. Беленька Г. В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу : монографія / Ганна Володимирівна Беленька. – К. : Університет, 2011. – 320 с.
Belenka G. V. Formuvannya profesinyoy kompetentnosti suchasnogo vyhovatelya doshkilnogo navchalnogo zakladu : monografiya. [Formation of professional competence of the modern educator of kindergarten] / Ganna Volodymyrivna Belenka. – К. : Universytet, 2011. – 320 p.
4. Браже Т. Г. Развитие творческого потенциала учителя / Т. Г. Браже // Сов. педагогика. – 1989. – № 8. – С. 89–94.
Brazhe T. G. Razvitye tvorcheskogo potenciala uchitelya. [Development of teachers' creative potential] / T. G. Brazhe // Sov. Pedagogyka. – 1989. – № 8. – P. 89–94.
5. Вербицкий А. А. Актуальное обучение в высшей школе : контекстный подход. / А. А. Вербицкий. – М. : Высш. шк., 1991. – 207 с.
Verbicky A. A. Aktivnoye obucheniye v vysshey shkole : kontekstnyy podhod. [Actual education in university: a contextual approach] / A. A. Verbicky. – M., 1991. – 207 p.
6. Емельянов Ю. Н. Теоретические и методические основы социально-психологического тренинга / Ю. Н. Емельянов, Е. С. Кузьмин. – Л. : [б. и.], 1985. – 238 с.
Emelyanov U. N. Teoreticheskiye i metodologicheskiye osnovy sotsyalno-psihologicheskogo treninga. [Theoretical and methodological basis of socio-psychological training] / U. N. Emelyanov, E. S. Kuzmin – L., 1985 – 238 p.

7. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М. : Высш. шк., 1990. – 119 с.
Kuzmina N. V. Professionalism lichnosti prepodavatelya i мастера proizvodstvennogo obucheniya. [Professionalism individual teachers and teaching] / N. V. Kuzmin. – М. : Higher. sh. , 1990 . – 119 p. / N. V. Kuzmina. – М. : Vyssh. sh., 1990. – 119 p.
8. Маркова А. К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя. / А. К. Маркова // Сов. педагогика. – 1990. – № 8. – С. 82–88.
Markova A. K. Psihologicheskiy analiz professionalnoy kompetentnosti uchitelya [Psychological analysis of professional competence of teachers] / A. K. Markova // Sov. pedagogica. – 1990. – № 8. – P. 82–88.
9. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – М. : Флинта, 1998. – 200 с.
Mitina L. M. Psihologiya professionalnogo razvitiya uchitelya. [Psychology of teacher professional development] / L. M. Mitina. – М. : Flinta, 1998. – 200 p.
10. Педагогічна майстерність : підручник. / за ред. І. А. Зязюна. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К. : СПД Богданова А. М., 2008. – 376 с.
Pedagogichna maysternist : pidruchnyk. [Teaching Mastery : Manual] // za red. I. A. Zyazuna. – 3-tye vyd., dopov. i pererobl. – K. : SPD Bogdanova A. M., 2008. – 376 p.
11. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. / А. В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.
Hutorskiy A. V. Klyuchevye kompetentncii kak component lichnosno-orientirovanoy paradigmy obrazovaniya. [Key competencies as a component of personality-centered educational paradigm] / A. V. Hutorskiy / Narodnoe obrazovanie. – 2003. – № 2. – P. 58–64.
12. Crowl T. K. Educational Psychology. Windows on Teaching. / Crowl T. K., Kaminsky S., Podell D. M. – Brown & Bench mark publishers, 1997. – 416 p.
Kwasnica R. Wprowadzenie do myslenia o wspomaganium nauczycieli w rozwoju./ w: / Studia Pedagogiczne, LXS. «Z zagadnien pedeutologii i ksztalcenia nauczycieli» / Kwasnica R. ; pod. red. H. Kwiatkowskiej, T. Lewowickiego. – Warszawa, PAN, 1995. – S. 9–43.